

*De grenzen van Europa – een Europa zonder grenzen.
Ruimteconstructies in het Nederlandstalige verlichtingstijdschrift*

VIKTORIA FRANKE

viktorija.franke@pietismus.uni-halle.de

ABSTRACT

Before 1750 Dutch review periodicals moved within a European space – the international republic of letters – that had almost no borders. Here they reported on learned news that in the first place was considered as European and that was intended for a scholarly audience. In the second half of the 18th century, the national community in its international context was increasingly emphasized. The European cultural space was now divided into smaller entities (French, English, German etc.) and magazines changed from the use of Latin or French to the vernacular. They no longer wrote exclusively for a learned audience, but tried to reach a socially more stratified reading public. Periodicals not only mirrored the European cultural space, they actively constructed it by reviewing foreign publications and by judging them on their merit for the national context. France, Great Britain and Germany were in general considered as the heartland of Europe, which was seen not only as a geographical, but also as a cultural entity rooted in Christianity. It was thus dissociated from Turkey and Islam, which were considered as uncivilized. In the periodicals there was no genuine interest in the ‘Other’, who merely functioned as a counter-image for the European identity.

KEYWORDS

Enlightenment, review periodicals, Europe, identity, Turkey

Onderzoek naar opvattingen over de Europese ruimte kan belangrijke culturele veranderingen zichtbaar maken. Indien op de geografische ruimte ‘Europa’ cognitive ruimtes worden geprojecteerd, ontstaat een imaginaire kaart van het denken over Europa. Centraal in dit artikel staan Nederlandstalige recensietijdschriften uit de periode 1700-1830. Het concept ‘Europa’ was hierin prominent aanwezig. Aan de hand van berichtgeving in deze periodieken kunnen veranderende ideeën over Europa in kaart worden gebracht. De auteurs realiseerden zich dat ze zich in een Europese context bewogen, reflecteerden hierop en namen actief deel aan de vormgeving hiervan. Welke concrete invulling gaven zij nu aan ‘Europa’? Welke gemeenschappelijke kenmerken had

dit werelddeel? Waar lagen zijn grenzen, waar het centrum en waar de periferie? Hoe construeerden tijdschriften een gemeenschappelijke Europese identiteit en hoe verhiel deze zich tot andere culturen? De tijdschriften geven inzicht in opvattingen over en het functioneren van Europa, in de periode voordat door het opkomende nationalisme de culturele grenzen werden gesloten. Wellicht kunnen hieruit historische verklaringen worden getrokken voor zowel het huidige functioneren van Europa, als ook voor de diepgaande problemen met betrekking tot de (her)definiëring van de Europese identiteit.

VAN INTERNATIONAAL NAAR NATIONAAL

In de tweede helft van de zeventiende eeuw ontstonden Franstalige, in Nederland door Hugonoten uitgegeven tijdschriften, de zogenaamde *journaux de Hollande*.¹ Periodieken als de *Nouvelles de la République des Lettres* van Pierre Bayle (1647-1706) brachten nieuws uit de republiek der letteren voor een geleerd en internationaal publiek. Pas rond 1750 ontstond de tendens om zich op een deelgebied van de cultuur te specialiseren. In 1754 schreef de pas opgerichte *Bibliothèque des Sciences et des Beaux Arts* in haar voorwoord:

La République des Lettres est un pays qui a ses révolutions comme tous les autres. Quelque fois on y est dans l'abondance, d'autres fois on s'y voit à la veille de manquer ou de l'agréable, ou du nécessaire. Il n'y a pas long-tems qu'on se plaignoit de la multitude des Journaux. Actuellement réduits à trois ou quatre, d'Allemagne, dont l'un n'est consacré qu'à la Littérature Britannique, l'autre à celle d'Allemagne & le troisième qu'à rendre plus communs les Journaux de Paris, seule la Bibliothèque Impartiale peut être regardée comme une production des Gens de Lettres de ces Provinces.²

De tijdschriften waar hier naar verwezen wordt zijn het *Journal Britannique*, de *Bibliothèque Germanique*, het *Journal Etranger* en het in Leiden door Elie Luzac uitgegeven tijdschrift *Bibliothèque Impartiale*, dat als enige over de Republiek berichtte. De uitgever van de *Bibliothèque des Sciences et des Beaux Arts* dacht dat er een markt was voor nog een Franstalig tijdschrift. Parallel aan de zoektocht van de *journaux de Hollande* naar een nieuw publiek werden er rond 1750 Nederlandstalige periodieken opgericht die zich op een nationale tijdschriftenmarkt richtten en de vaderlandse lezer aan zich trachtten te binden.³ Waren periodieken als de 1710 opgerichte *Republiek der Geleerden, of kort Begrip van Europa's Letternieuws* of de *Boekzaal der Geleerde Wereld*, die in 1715 een doorstart maakte, nog naar voorbeelden uit de republiek der letteren gemodelleerd en trachtten ze Nederlandstalige stemmen in de geleerde wereld te zijn, recensietijdschriften probeerden vanaf het

¹ Om niet telkens tussen verschillende aanduidingen zoals de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, de Bataafsche Republiek, Bataafsch Gemenebest, het Koninkrijk Holland etc. te hoeven wisselen, wordt in de tekst over 'Nederland' gesproken, ook als er op dat moment nog geen sprake was van een eenheidsstaat en er eigenlijk 'de Nederlanden' zou moeten staan.

² 'Avertissement.' *Bibliothèque des Sciences et des Beaux Arts* 1754.

³ Zie hierover: Inger Leemans en Viktoria Franke, "'Ce n'est qu'en France qu'on fait de bons livres'". The Transition from French-Language to Dutch-Language Journals in the Dutch Republic, 1750-1765.' In: *Journalisme et République des Lettres. L'Élargissement vers les 'Pays du Nord' au Dix-huitième siècle*. Amsterdam etc.: APA-Holland University Press 2009, 289-314.

midden van de achttiende eeuw een nieuw evenwicht te vinden tussen nationaal karakter en internationaliteit. De grenzeloze culturele ruimte in tijdschriften rond 1700 maakte vijftig jaar later plaats voor een ruimte met interne Europese grenzen.

ANDERE LANDEN ALS MAATSTAF

Sterker dan in de eerste helft van de zeventiende eeuw kwam nu de nadruk te liggen op de vraag hoe internationale berichtgeving ingezet kon worden voor een nationaal doel, namelijk het beschaven van de eigen natie.⁴ Tegelijkertijd trachtten periodieken een niet meer in de eerste plaats geleerd publiek aan zich te binden, maar werden ook ‘min-geoeffenden’, d.w.z. personen die geen universitaire opleiding hadden genoten, als potentieel publiek beschouwd.⁵ Dat een nationale communicatiegemeenschap in de tweede helft van de achttiende eeuw de republiek der letteren afloste, en deze transformeerde tot een gemeenschap van burgers die met elkaar communiceerden met het doel de Verlichting in een nationale context te bevorderen, betekent dus niet dat de Europese ruimte uit de tijdschriften verdween.⁶ Zo schreef de *Schouwburg van in- en uitlandsche Letter- en Huishoudkunde* in 1805 in het prospectus dat het ‘niet slechts Recensien van boeken die in ons land het licht zien’ zou bespreken, maar ook ‘Beoordeelingen en bekendmakende opgaven van in vreemde talen uitkomende werken, die van genoegzaam belang gerekend worden, om ‘er onze landgenooten den hoofdzakelijken inhoud van mede te deelen [...]’.⁷

‘Europa’ werd meer dan voorheen een referentiekader waaraan nationale progressie kon worden afgemeten. Belangrijk punt van aandacht werd nu hoe goed Nederland mee kon komen in de vaart der volkeren. De nadruk kwam te liggen op een concurrerende houding ten opzichte van andere landen en op de vraag wat men van elkaar kon leren. Zo gaf de *Nederlandsche Bibliotheek* in 1774 in haar voorwoord de volgende reden om het tijdschrift op te richten:

De Italiaanen, de Franschen, de Engelschen, de Duitschers, hebben dit voordeel van verscheidenheid, en waarom zouden wij die alles navolgen, ook hierin hunne voetstappen niet betreden. Terwijl ondertusschen niemand hier aan voldeed, hebben wij ons vereenigd, om dit naar vermogen dit ten uitvoer te brengen [...].⁸

⁴ ‘Natiestaten’ zijn in de eerste plaats culturele constructies, ‘imagined communities’. Hetzelfde kan over ‘Europa’ worden beweerd.

⁵ Vgl. bijvoorbeeld de volgende titel: *Algemene konst- en letter-bode, voor meer- en min-geoeffenden*. 11 delen. Amsterdam: A. Loosjes 1788-1793.

⁶ Zie over de nationale communicatiegemeenschap: Joost Kloek & Wijnand Mijnhardt, *1800. Blauwdrukken voor een samenleving*. Den Haag: Sdu Uitgevers 2001, 86-95.

⁷ Geciteerd uit André Hanou, ‘*De Schouwburg van in- en uitlandsche letter- en huishoudkunde* (1805-1810). Voorlopige verkenning.’ In: H. Bots & S. Levie (ed.), *Periodieken en hun kringen*. Nijmegen 2006, 149-181 (171-172).

⁸ ‘Voorberigt.’ *Nederlandsche Bibliotheek* 1774.

Ten tijde van de oprichting van de *Nederlandsche Bibliotheek* was er slechts één ander recensietijdschrift op de markt, de *Vaderlandsche Letteroefeningen*, terwijl omringende landen reeds een diverser aanbod kenden. Dat zette de oprichters van het blad ertoe aan een nieuwe periodiek de wereld in te sturen.

Hoe Europa kon bijdragen aan de bevordering van de nationale wetenschap, kan goed worden getoond aan de hand van het tijdschrift *De recensent, of bydragen tot de letterkundige geschiedenis van onzen tyd*. Dit blad, dat tussen 1787 en 1793 verscheen, was kwalitatief het meest hoogstaande recensietijdschrift dat in Nederland in de achttiende eeuw kende. Het wilde op een voor ons land tot dan toe ongekende toon middels recensies het beschavingsniveau verbeteren: wanneer men de ‘verschillende takken der wetenschappen en geleerdheid’ bekijkt, is er, zo stelt de redacteur, nauwelijks één waarin de Nederlanders uitblinken. Ze zijn tevreden met het vertalen van werken van buitenlandse geleerden, zonder zelf iets noemenswaardig te presteren:

Dit gemeenebest [...] schijnt thands niet min van zijnen ouden roem en luister verlooren te hebben, dan het beschaafde Rome, niet lang na den val en overstroming der woeste volkeren van het noorden. – Zij, die, welëer, omliggende volkeren tot zig lokten, om in alle weetenschappen onderwezen te worden; de herstellere der puinhoopen van Athene en van Latinum; de leermeesters van geheel Europa, zijn thands nauwelijks meer bekend bij hunne tijdgenooten [...] In de daad, wanneer men de verschillende takken der wetenschappen en geleerdheid nagaat, is er nauwelijks eene, welker tegenwoordige beoeffening den Nederlanders kan verheffen boven, of zelfs volkoomen gelijk stellen met, andere volkeren. Men houdt zig thands te vrede met bloote vertaalingen der werken van buitenlandsche geleerden, zonder [...] de reeds gedaane ontdekkingen van anderen, door de vrugten van zijn eigen onderzoek en naspooring, te vermeerderen, of te verbeeteren.⁹

Nederland heeft zijn positie als gidslând in Europa verloren, aldus de *Recensent*, en kan internationaal nauwelijks meer meekomen. ‘Europa’ dient in het citaat als maatstaf waartegen de eigen nationale prestaties worden afgezet. Met oprichting van het blad willen de uitgevers beter aansluiten bij internationale ontwikkelingen.

In feite viel rond 1750 de supranationale Europese ruimte uiteen in nationale compartimenten, die echter niet hermetisch van elkaar afgesloten waren, maar in een dynamische verbinding stonden. Culturele bemiddeling en uitwisseling tussen landen werden hierdoor steeds belangrijker. Wanneer we naar de vertalingen kijken die in de tijdschriften werden besproken en naar internationale debatten waaraan werd gerefereerd, manifesteert zich hierin terdege zoiets als ‘Europa’ in culturele zin. Het idee van een op een gemeenschappelijke cultuur gebaseerd Europa ging dus niet verloren ten koste van de natiestaat, maar de manier waarop naar Europa werd gekeken veranderde wel degelijk. Zo ontstonden in de tweede helft van de achttiende eeuw in heel Europa nationale literaturen, die echter onlosmakelijk met de uitwisseling van ideeën en

⁹ ‘Inleiding.’ *De recensent, of bydragen tot de letterkundige geschiedenis van onzen tyd*, 1787, III-IV.

cultuurtransfer verbonden zijn. In die zin kan er nog steeds van een Europese literatuur gesproken worden.¹⁰

BESCHAVEN!

De onderzochte tijdschriften vallen onder de noemer ‘algemeen-cultureel’.¹¹ Hun bloei-periode viel in het laatste kwart van de achttiende en de eerste helft van de negentiende eeuw en zij losten het genre van de spectator – waarin een fictieve verteller observaties over de samenleving maakte – af. Vaak kende dit soort periodieken een tweedeling in recensies en mengelwerk. In recensies werden naast Nederlandse werken ook vertalingen van Duitse, Engelse en Franse boeken besproken. In het mengelwerk werden verschillende soorten teksten geplaatst: stukken uit al dan niet fictieve brieven, verhandelingen, gedichten, reisbeschrijvingen etc., van Nederlandse makelij, maar vaak werden ook buitenlandse teksten in vertaling afgedrukt, waarbij overigens niet altijd werd vermeld dat er van een vertaling sprake was. Thematisch beperkten deze periodieken zich tot dat wat in de achttiende eeuw tot de letteren werd gerekend: zo werden theologie, filosofie, fictie, biografieën, reisbeschrijvingen, taalkunde, geografie, pedagogiek, psychologie, esthetica, didactiek, geschiedenis en staatskunde, en geneeskunde besproken. Over het politieke bedrijf van de dag werd nooit bericht.

In het mengelwerk werd door de redacteur van het tijdschrift een tekstcorpus uit binnen- en buitenlands materiaal samengesteld om aan de lezer te tonen wat belangrijk was. Je zou kunnen zeggen dat hem in het mengelwerk een overzicht werd aangeboden met betrekking tot de stand van de beschaving in Europa. De recensies hadden een actievere beschavende functie. Aan de hand van het tijdschrift de *Recensent, ook der Recensenten* dat tussen 1806 en 1850 verscheen en dat naast de *Vaderlandsche Letteroefeningen* een van de belangrijkste algemeen-culturele tijdschriften was, kan dit bij uitstek worden aangetoond. Via de *Recensent, ook der Recensenten* moest de Kantiaanse Verlichting in Nederland onder het leespubliek worden verspreid. Om de mens uit zijn onmondigheid te bevrijden, richtte het zelfs een uit Duitse tijdschriften overgenomen rubriek in, de ‘antikritiek’ waarin lezers, schrijvers en uitgevers mochten reageren op een recensie waar ze het niet mee eens waren, mits dit op een zakelijke en objectieve manier gebeurde. Zelf was het blad van mening dat de recensiecultuur in Nederland qua effectiviteit achterbleef bij die in Engeland en Duitsland. Nederlandse tijdschriften zoals de *Vaderlandsche letteroefeningen* waren in de ogen van de *Recensent, ook der Recensenten* niet vrijmoedig genoeg in het beoordelen van de besproken werken; zij gaven veelal slechts samenvattingen en lieten het achterste van hun tong niet zien. Daardoor waren ze geen geschikt instrument om een onderscheid tussen goede en slechte werken te maken en

¹⁰ Rainer Zaiser, “Dieses Theater des Herrn Diderots”. Empfindsamer Kulturtransfer im bürgerlichen Drama der Aufklärung – Diderot, Lessing, Goldoni.’ In: B. Schmidt-Haberkamp, U. Steiner & B. Wehinger (ed.), *Europäischer Kulturtransfer im 18. Jahrhundert. Literaturen in Europa – Europäische Literatur?* Berlin: BWV - Berliner Wissenschafts-Verlag GmbH 2003, 79-100 (100).

¹¹ Zie voor een definitie van het algemeen-culturele tijdschrift: Gert-Jan Johannes, *De barometer van de smaak. Tijdschriften in Nederland 1770-1830*. Den Haag: Sdu 1995 (8-10).

beschaving en goede smaak in de Nederlandse samenleving te bevorderen. In de Verlichting gold de recensie niet als medium *par excellence* om een subjectieve mening te ventileren, maar werd ze gezien als hulpmiddel bij het zoeken naar waarheid. De impliciete veronderstelling was dat er in principe maar één juist oordeel over een wetenschappelijke studie, een gedichtenbundel of theaterstuk bestond en dat de uitwisseling van gedachten ertoe bijdroeg om die in een collectief proces van oordeelsvinding te formuleren. Het recenseren werd kortom ondergeschikt gemaakt aan het utiliteitsprincipe – aan het idee dat het algemeen nut, en daarmee het geluk en het welzijn van een zo groot mogelijke groep mensen, moet worden bevorderd.¹²

Nederlandstalige tijdschriften namen slechts voor het beschaven van een klein deel van de Europese ruimte verantwoordelijkheid. Over het algemeen werd veel aandacht geschonken aan Duitsland, Engeland en Frankrijk en veel minder aan Scandinavië, Spanje, Polen en Rusland. Daarnaast was er veel belangstelling voor het antieke Rome en Griekenland, waarbij de verhouding Nederlands-buitenlands gemiddeld op 60/40 ligt. Een jaargang heeft over het algemeen zo'n 1000 pagina's. Uitspraken over Europa nemen een ondergeschikte plaats in, maar door de lange levensduur van tijdschriften als de *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1761-1876) en de *Recensent, ook der Recensenten* (1806-1850) kunnen veranderingen in de omgang met het concept 'Europa' worden onderzocht. Een Verlichting, die in haar uiterste consequentie niet slechts Nederlands, maar tegelijkertijd ook Europees was, rijst op uit deze tijdschriften.¹³

GEMEENSCHAPPELIJKE IDENTITEIT EN AFGREINZING

Een recensent van de *Vaderlandsche Bibliotheek* constateerde in 1804 in een recensie van *De dode neef, blijspel in één bedrijf* van de immens populaire Duitse toneelschrijver August von Kotzebue dat Europa een gemeenschappelijke smaak op het gebied van literatuur bezit¹⁴:

Onder de groote menigte van toneelarbeid, waarmede de vernuftige Von Kotzebue Europa overdekt, en in welken allen men doorgaands 's mans kunde van den algemeenen volkssmaak ziet doorstralen, kan ook dit blijspel, als levendig en vermaaklijk aangeprezen worden [...].¹⁵

Die gemeenschappelijke Europese smaak kon overigens ook als ook als gedeelde wansmaak worden geïnterpreteerd. Zo schreef de *Recensent, ook der Recensenten* in 1815 naar aanleiding van een roman van de Duitse schrijver August Lafontaine:

Inzonderheid zijn het de Hoogduitsche, en onder die de Lafontainsche in de eerste plaats, welke te dezen opzigte een fijn vergift van sentimenteelheid en overdreven gevoel in de jeugdige aderen

¹² Zie hierover: Viktoria Franke, *Een gedeelde wereld? Duitse theologie en filosofie in het verlichte debat in Nederlandse recensietijdschriften, 1774-1837*. Amsterdam etc.: APA-Holland University Press 2009, 51-57.

¹³ Vgl. over de Europese context: Kloek & Mijnhardt 2001, 583-586.

¹⁴ Zie over de populariteit van Kotzebue in Nederland: Klaartje Groot, *Geliefd en gevreesd. Duits toneel in Nederland rond 1800*. Hilversum: Verloren 2010, o.a. 45-52.

¹⁵ 'A. von Kotzebue, De doode neef, blijspel in één bedrijf. Amsterdam 1804.' *Vaderlandsche Bibliotheek* 1804, 704.

storten, hetwelk dezelve even verderfelijk, zo niet nog verderfelijker, werken doet, dan voorhenen de dierlijke wellustige Fransche Romans op Europa gewerkt hebben.¹⁶

Hoewel reeds aan het einde van de achttiende eeuw kritische stemmen over het Duitse toneel te horen waren, werden Nederlandse recensenten naarmate de negentiende eeuw vorderde steeds negatiever ten aanzien van de immense hoeveelheid vertalingen van buitenlandse literaire producties, omdat ze zagen dat de instroom daarvan het ontstaan van origineel Nederlandse werken niet aanmoedigde, maar juist tegenhield.¹⁷

Al naar gelang een auteur de ontwikkelingen in Europa wilde prijzen of juist bekritisieren, werd er in de tijdschriften een positief of negatief beeld van de Ander geconstrueerd. In een uit het Engels vertaalde verhandeling in het mengelwerk van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* uit 1783 wordt op het karakter van Europa gereflecteerd. Dat werelddeel kenmerkt zich volgens de schrijver door een gematigd klimaat en een gemeenschappelijke cultuur. De Europeanen overtreffen alle andere volkeren als het gaat om verworvenheden op het gebied van wetenschap, kunst, wetgeving en andere zaken die de verbetering van de maatschappij tot doel hebben, hebben een zelfde staatkundige structuur, een hang naar vrijheid en onafhankelijkheid, dezelfde zeden, voorliefde voor handel en rechtstatelijkheid en dezelfde godsdienst. Voor de afgrenzing van Europa van Azië beroept de schrijver zich op Montesquieu, want deze heeft reeds opgemerkt dat ‘Asia, altoos gemaklyk overwonnen en in slaaverny gebragt, uit hoofde van de groote vlakten [...] steeds uit groote ryken bestondt; terwyl Europa, uit zichzelf verscheide koninkryken, van gemaatigde grootte, vormende, tot hier toe, niet gehengde.’¹⁸ De natuurlijke indeling van de geografische ruimte en de staatkunde worden hier als onderscheidingscriteria gebruikt om Europa van andere werelddelen af te grenzen. Daaruit kunnen weer allerlei zaken worden afgeleid die de vermeende cultuurverschillen tussen Oost en West verklaren:

De onderscheide Wetten en Staatkundige Instellingen, welke daar plaats hebben, worden niet, gelyk die van het Oosten, beschaamend vernederd, door verregaande afwykingen van de groote Wetten der Natuur en Bilykheid. Hier heeft men alle mogelyke wyzigingen van Staatsbestuur gelukkig ingevoerd, en ééne geest van gemaatigheid is, in meerder of minder maate, de ziel en heerschende character-trek van 't geheel.¹⁹

Kortom Europa is, zo vat de schrijver van het stuk het zelf samen, een ‘groot en sterk lichaam’, dat door ‘Godsdienst, Koophandel, Weetenschap, Kunsten en Staatkunde’

¹⁶ ‘Wenceslaus Valk en zijne familie, naar het Hoogduitsch van A. Lafontaine. Amsterdam: Van der Hey (etc.) 1814.’ *Recensent, ook der Recensenten* 1815, 616-619 (616-617).

¹⁷ Vgl: I. Leemans, ‘The Translation Machine. Mechanisms of cultural transfer between the German lands and the Netherlands 1750-1840’. In: J. Konst, I. Leemans & B. Noak (ed.), *Niederländisch-Deutsche Kulturbeziehungen 1600-1830*. Göttingen: V&R unipress 2009, 343-356 (554-355); Groot 2010 (41-43).

¹⁸ ‘Europa ten aanzien van den godsdienst, koophandel en staatskunde beschouwd. Uit het Engelsch’. *Vaderlandsche Letteroefeningen* 1783, 406-416 (407). ‘Gehengde’ = toestond (hier vermoedelijk: ‘niet geschikt was’).

¹⁹ *Ibid.*, 408.

superieur is aan andere werelddelen. Er werd door de *Letteroefeningen* een gemeenschappelijk Europees zelfbeeld tegenover een niet-Europees *Fremdbild* geconstrueerd, waarbij geografische gegevens als ‘harde feiten’ werden ingezet bij de verklaring van culturele en staatkundige verschillen.²⁰ De christelijke godsdienst speelde een centrale rol in de constructie van een Europese identiteit:

Schoon de Mohamedaansche Godsdienst, in de Landen den Grooten Heer onderworpen, de Godsdienst zy met het gezag der wereldlyke magt bekleed; schoon, in eenige strecken van Lapland, het Heidendom nog plaats vinde: schoon de Jooden, in alle oorden van Europa, zweven, mag de Christelyke Godsdienst de heerschende Godsdienst van dit Werelddeel heeten.²¹

Godsdienst fungeert hier als principe om bepaalde elementen in of uit de Europese ruimte te sluiten: ofschoon dus delen van Europa tot het Ottomaanse rijk behoren, polytheïsme en Jodendom in Europa voorkomen, is het christendom de enige godsdienst die eigen is aan Europa. De *Vaderlandsche Letteroefeningen* behoren tot de vertegenwoordigers van de zogenaamde ‘christelijke Verlichting’: zij vinden dat voor andere godsdiensten dan het christendom eigenlijk geen plaats is.²²

Ook in een ander uit het Duits vertaald stuk in 1783 in de *Vaderlandsche Letteroefeningen*, getiteld ‘Tegenwoordige gesteldheid van Europa’, wordt gereflecteerd op de Verlichting in Europa: de godsdienst is in de laatste vijftig jaar zeer verbeterd – dat wil zeggen dat de orthodoxie op zijn retour is – waardoor er in heel Europa verdraagzaamheid is ontstaan. De scherpe dogmatische scheidingen tussen de verschillende christelijke gezindten zijn weggefallen en ze zijn juridisch aan elkaar gelijkgesteld.²³ Er zijn echter ook negatieve zaken in Europa te constateren. Zo is de rechtsgeleerdheid de wetenschap die van alle het minst verbeterd is:

Portugal, Spanje, Zweden, Denemarken, Rusland, Pruisen, Oostenrijk, zelfs de Tartaren²⁴ en de Turken, hebben hunne eigene, voor hun passende wetten. Maar het vernuftige Frankryk, het verlichte Engeland, de vrye Vereenigde Nederlanders, de Duitsche Staaten en een gedeelte van Polen, laten regt en onregt [...] beslissen volgens vreemde Wetten, die in eene vreemde taal opgesteld, en daarenboven dubbelzinnig zyn [...].²⁵

²⁰ *Ibid.*, 416.

²¹ *Ibid.*, 409.

²² Voor de Kantiaanse Verlichting in Nederland geldt dat men aan de Joden burgerrechten wilde toekennen. Vgl. ‘De tegenwoordige staat der Joden, briefswijze voorgesteld.’ In: P. van Hemert, *Lektuur bij het Ontbijt en de Thetafel*, Amsterdam: M. Schalekamp 1806, deel 7, 125-126. Dat betekende echter niet dat de Kantiaanse Verlichting ook positief tegenover Turkije en de islam stond: ‘Ik wil hier niet van Asia spreken, waar de Christenen zoo gehaat zijn als de Joden, hoe zeer ook daar het getal der laatsten vrij aanmerkelijk is. [...] Europa alleen bedoele ik thands bepaaldelijk: evenwel niet europsch Turkije, waar het getal der Joden mede wel zeer groot is, doch waar barbaarschheid heerscht en alles, buiten den Mohamedaan, niet is’. *Ibid.*, 106-107.

²³ ‘Tegenwoordige gesteldheid van Europa.’ *Vaderlandsche Letteroefeningen* 1783, 552-566 (554).

²⁴ Het is niet duidelijk welk volk hier met ‘Tartaren’ wordt bedoeld.

²⁵ *Ibid.*, 558.

De auteur van de tekst houdt hier dus een pleidooi voor de hervorming en nationalisering van het Romeinse recht. De centrale boodschap is duidelijk: zelfs aan de uiterste randen van Europa en in de barbarij wordt het recht gemoderniseerd, maar in het geografische hart, in Duitsland, Engeland, Frankrijk en Nederland, blijft men achter. Zelfs dáár zij ze minder achterlijk dan bij ons, lijkt de auteur te willen zeggen. Het positieve beeld van de Europese periferie en de barbarij dient hier eigenlijk alleen om tot hervormingen aan te sporen.

DE TURKEN

In de *Letteroefeningen* wordt Turkije regelmatig als tegenpool van Europa voorgesteld, bijvoorbeeld in een artikel uit 1788:

Van hier die soort van gevoelloosheid, waarin men by wylen het Turksche Volk gedompeld ziet, die onderwerping, met welke het, zonder zich des veel te bekreunen, jammerlyke gebeurtenissen, byzondere toevallen, en Volks onheilen, verdraagt. Alles toeschryvende aan den oppermagtigen Wil des Eeuwig levenden, aan eene hemelsche en onzichtbaare Hand [...] verwaarloozen zy de redmiddelen, welke Rede en Voorzigtigheid aanbieden. Dit veelvermogend begrip bindt de handen des Staatsbestuurs, ten aanziene van maatregelen, die het gezond Verstand, en het voorbeeld van andere Staaten, om de zo veelvuldige verwoestingen van Brand, van Pestziekten, en dergelyke, te ontwyken of te voorkomen.²⁶

De Turken zijn volgens deze tekst bijgelovig, onbeschaafd, passief in omgang met hun heersers, weinig empathisch en star in hun opvattingen, zodat ze niet in staat zijn vooruitgang te boeken. Met name de islam krijgt daarvan de schuld.²⁷ In een positieve recensie van een uit het Engels vertaald reisverslag in de *Letteroefeningen* van 1797 geeft de schrijver een karakterbeschrijving van de Turken.²⁸ Volgens auteur Thomas Watkins is er geen ‘Natie [...], welker zeden zo barbaarsch zyn, als die der Turken’. Dit komt door de godsdienst die hen verhindert om af te wijken van oude gewoontes en gebruiken en die der Christenen te omarmen. Nadat de Turken de Grieken hadden overwonnen, namen zij niet hun beschaving over, ‘zo dat de turken nog even ruuw en ongeletterd zyn als in de

²⁶ ‘Verslag van de denkbeelden der Turken, wegens de voorbeschikking en het noodlot.’ *Vaderlandsche Letteroefeningen* 1788, 494-497 (495). Deze tekst is ontleend aan het *Tableau Général de l’Empire Othoman* van Ignatius Mouradga d’Ohsson (1740-1870), een uit Konstantinopel afkomstige katholieke Armeense oriëntalist en diplomaat in Zweedse staatsdienst.

²⁷ Ook de arts Pieter van Woensel, die de Turkse natie uit eigen ervaring kende en er in zijn reisverhaal een positief beeld van schetste, beschouwde de Turken als passief. Volgens hem waren ze niet in staat zich tegen Europese imperialistische ambities te verdedigen. Hij geeft echter niet de islam de schuld, maar zoekt de verklaring in de hitte van het Turkse klimaat, waardoor het volkskarakter lui en lusteloos was. Zie hierover: De Houssinne Alloul, “Verlichte” cultuurkritiek of paternalistische retoriek? Representaties van de Turkse Andere in het reisverhaal van Pieter van Woensel.’ *De achttiende Eeuw* 42, 2010, 192-216 (203-211).

²⁸ ‘Reizen door Zwitserland, Italien, Sicilien en de Grieksche Eijlanden, naar Konstantinopolen, en van daar over Ragusa en de Dalmatische Eilanden, in de jaaren 1787, 1788 en 1789 door Thomas Watkins. Uit het Engelsch vertaald. Vijfde deel. Haarlem 1796’. *Vaderlandsche Letteroefeningen* 1797, 636-641.

dagen van Othman'.²⁹ Over het hedendaagse Griekenland is Watkins echter ook niet te spreken. Hij beziet Athene met een mengeling van 'toegenegenheid' en 'droefheid'. Enerzijds ligt hier de 'bakermat der Letterkunde en beschaafdheid'; anderzijds is de stad tegenwoordig in 'barbaarschheid en ellende gedompeld'. Wat was namelijk het geval? Griekenland behoorde tot het Ottomaanse rijk, om welke reden het met het land bergaf was gegaan.³⁰ De dichotomie in de beeldvorming tussen Europa en Turkije wordt vergroot ten tijde van de Griekse onafhankelijkheidsstrijd in de jaren twintig van de negentiende eeuw.³¹ In die jaren valt er in de *Letteroefeningen* een versterkte belangstelling voor de Turken en de Grieks-Turkse verhoudingen waar te nemen:

De worstelstrijd der Grieken tegen hunne overheerschers blijft, hoe men over denzelfen ook denken moge, ook voor ons Nederlanders zeer belangrijk. Aan den eenen kant zien wij een volk, dat, geheel vreemd van het overige Europa in zeden en wijze van Godsvereering, zich van eene der bekoorlijkste streken van dat werelddeel heeft meester gemaakt [...]. Aan de andere zijde staat het geringe overschot van een, meer door eigene verdeeldheid, dan door het geweld hunner vijanden, gevallen volk, dat onder geheel vreemde wetten en gewoonten heeft moeten bukken, en thans het juk van hunne overheerschers tracht af te schudden; terwijl de groote natiën van Europa zich voor hetzelfde schijnen in de bres te stellen, Russische legers, zoo wel in Azië als in Europa, bereids op den Turkschen bodem aanmerkelijke vorderingen hebben gemaakt, en eene Fransche legerafdeeling in Morea geland is, om de Egyptische krijgsmagt van daar te verdrijven.³²

Griekenland behoorde niet zo zeer tot Europa vanwege zijn huidige toestand, maar vanwege zijn glorieuze verleden. De Griekse onafhankelijkheidsstrijd kan op veel steun in Nederland rekenen, omdat men dat land als bakermat van de Europese beschaving voor Europa terug wil winnen. Niet alleen geografisch hoort Griekenland bij Europa, maar – uit een historisch oogpunt bekeken – ook cultureel. Opvallend is dat in de onderzochte tijdschriften een verlicht en tolerant beeld van de Turken ontbreekt. Klaarblijkelijk droeg het negatieve Turkenbeeld in Nederlandse recensietijdschriften er toe bij om zichzelf als tolerant te presenteren door zich af te grenzen van de 'Ander'.³³ Het debat over de tolerantie was vooral naar binnen gericht: in Nederland en in Europa breidde de tole-

²⁹ *Ibid.*, 637.

³⁰ *Ibid.*, 639-640.

³¹ Zie over de onafhankelijkheidsstrijd bijv. Richard Clogg, 'Osmanische Herrschaft und die Entstehung des griechischen Staates von 1770-1831'. In: *Geschichte Griechenlands im 19. Und 20. Jahrhundert. Ein Abriß*. Keulen: Romiosini 1997, 23-66.

³² 'G.S. Leeneman Van der Kroe [etc.], De Heerschappij der Turken in Europa, naar het Engelsch van Lord John Russel. Leeuwarden 1828; J.A. Oostkamp, korte geschied- en aardrijkskundige Beschrijving van het tegenwoordige Europisch Turkije, ten dienste van Couranten-lezers. Met een Landkaartje van het Tooneel des tegenwoordigen Oorlogs. Zwolle 1821; Het Turksche Rijk, deszelfs verschillende bevolking, bestaansmiddelen, zeden enz. aardrijks- en staatkundig beschouwd, ter opheldering van het aldaar gebeurde, door een' Nederlander. Amsterdam 1828.' *Vaderlandsche Letteroefeningen* 1828, 635-640.

³³ Vgl. Susanne Greulich, 'Alles was sich bei den Türken ereignet, ist immer bedeutend' – Turkophilie und Turkophobie in der populären Presse. In: Barbara Schmidt-Haberkamp (ed.), *Europa und die Türkei im 18. Jahrhundert / Europe and Turkey in the 18th Century*. Bonn: V&R unipress 2011, 177-190 (184-186).

rantie zich uit, terwijl dat wat men niet wilde zijn op de Turken werd geprojecteerd. Eigenlijk is het debat over de Turken in Nederlandstalige recensietijdschriften vooral een debat over de eigen identiteit.

NAWOORD

De tijdschriften die zijn uitgekozen, behoren tot de belangrijkste in de lange achttiende eeuw. De *Vaderlandsche Letteroefeningen* was het meest gelezen algemeen-culturele tijdschrift in het tijdvak rond 1800. Ook de *Nederlandsche/Vaderlandsche Bibliotheek* en de *Recensent, ook der Recensenten* waren populair bij een breed publiek, terwijl het slechts vier nummers verschijnende *Recensent, of bydragen tot de letterkundige geschiedenis van onzen tyd* door zijn polemische toon slechts in kleine intellectuele kring furore maakte en dertien jaar later in afgezwakte vorm een doorstart maakte in de *Recensent, ook der Recensenten*. Aan de hand van deze tijdschriften is een corpus samengesteld met teksten over Europa, aangezien deze door hun looptijd en geliefdheid deze tijdschriften een goed overzicht bieden over ontwikkelingen in het denken over Europa en de Europese ruimte. Daarnaast is geput uit de voorwoorden van de *journaux de Hollande* en gekeken naar de manier waarop deze tijdschriften zich in de republiek der letteren en de bredere Europese context positioneren. Ze bieden een achtergrondfolie waartegen deze ontwikkelingen in de tweede helft van de achttiende en de eerste helft van de negentiende eeuw kunnen worden verklaard.

Rond 1700 bewogen tijdschriften zich in een Europese ruimte die nagenoeg zonder grenzen was. In de internationale republiek der letteren werd bericht over geleerd nieuws dat in de eerste plaats als Europees werd beschouwd en dat bedoeld was voor een geleerd publiek. In de tweede helft van de achttiende eeuw komt in het Verlichtings-tijdschrift de nadruk op de nationale gemeenschap in haar internationale Europese context te liggen. De Europese ruimte werd nu opgesplitst in kleinere taalgebieden. Tijdschriften schakelden over van het Latijn of Frans naar de landstaal. Ze schreven niet meer exclusief voor een geleerd publiek, maar trachtten grotere groepen in de samenleving te bereiken. Niet alleen fungeerden verlichte recensietijdschriften als spiegel van een (imaginaire) Europese culturele ruimte, maar ze droegen zelf ook bij aan de constructie van een dergelijke ruimte door publicaties uit andere landen te bespreken en deze te beoordelen op hun waarde voor de nationale cultuur.

Dat deel van Europa waar de Verlichting had postgevat, werd door de tijdschriften als beschaafd beoordeeld. Europa werd niet alleen als een geografisch werelddeel beschouwd, maar ook als een culturele entiteit: het had een gemeenschappelijke cultuur, dat wil zeggen een gemeenschappelijke geschiedenis, godsdienst, zeden, smaak, vrijheidsliefde, gematigdheid etc. Dit continent werd in de tijdschriften duidelijk afgegrensd van Turkije, waarbij gebruikt werd gemaakt van de tegenstelling beschaafd versus onbeschaafd. De voornaamste oorzaak van de Turkse barbarij was volgens de tijdschriften de islam. In de Europese representatie van de ‘Ander’ is geen sprake van een oprechte uiteenzetting met de islam of met het Turkse volk, die in de onderzochte tijdschriften

slechts als tegenbeeld van de eigen beschaving dienen.³⁴ Tolerantie werd in de Europese realiteit in de eerste plaats religieus (tolerantie tegenover andere christelijke denominaties en Joden) en in veel mindere mate cultureel gedefinieerd. Ze kan als praktische oplossing worden beschouwd voor de problemen die bestonden in een samenleving die gekenmerkt werd door religieuze heterogeniteit.

Op basis van het uitgevoerde onderzoek kunnen enkele vragen voor toekomstig onderzoek worden geformuleerd. Welke ideeën over de Europese ruimte worden in andere media, zoals pamfletten en bv. politieke tijdschriften gevonden en wijken deze af van die in de hier onderzochte tijdschriften? Wat verandert er in tijdschriften (bv. *De Gids*) in het denken over de Europese ruimte in de tweede helft van de negentiende eeuw en in de eerste helft van de twintigste eeuw? Welke andere stereotiepe afgrenzingen, afgezien die van de Turken, worden in de onderzochte tijdschriften gevonden en hoe verhouden deze zich tot de Europese ruimte? Hoe werkt beeldvorming over Turken en de islam in de vroegmoderne media door tot in de eenentwintigste eeuw? Hoe vindt de huidige Europese ruimte haar weerslag in kranten en tijdschriften en hoe verhoudt zich deze tot die in de vroegmoderne tijd? Een antwoord op deze vragen draagt bij aan een beter begrip van de verschuivingen die in de Nederlandse zelfwaarneming hebben plaatsgevonden en de manier waarop deze zich verhoudt tot de Europese ruimte.

•> VIKTORIA FRANKE *promoveerde in 2009 op een onderzoek naar Duitse theologie en filosofie in Nederlandse recensietijdschriften tussen 1774 en 1837 en is werkzaam aan het Interdisziplinäres Centrum für Pietismusforschung in Halle.*

³⁴ De vraag in hoeverre het Turkije- en islambeeld in Nederlandse verlichte tijdschriften realistisch is en of het Ottomaanse rijk niet ook als een gematigde multireligieuze en multiculturele staat beschouwd zou kunnen worden, is een gewichtige, maar niet één die in het kader van dit artikel behandeld kan worden.